

Οἱ περιπέτειες τοῦ Ἰδεατοῦ – παρατηρήσεις γιὰ τὴν κρίση στὴν Ἑλλάδα –

ΒΑΣΙΛΕΙΟΥ ΚΑΡΑΠΟΣΤΟΛΗ*

Καλούμαστε σήμερα νὰ σκεφτοῦμε τὴν κρίση, νὰ τὴ σκεφτοῦμε σὰν ἓνα φαινόμενο τὸ ὁποῖο θὰ ἦταν δυνατόν νὰ τὸ διαπεράσει καὶ νὰ τὸ ἀλλάξει ἢ λογικὴ καὶ ἢ θέλησή μας. Ὅπως καὶ νὰ τὴν ὀρίσουμε, ἢ σκέψη εἶναι πάντα μία κίνηση ἀπόσπασης ἀπὸ τὰ συμβάντα καὶ παράλληλα μία προσπάθεια νὰ διαχωριστοῦν τὰ συμβάντα καὶ νὰ βρεθεῖ ἓνας σύνδεσμος μεταξὺ τους. Αὐτὸ ὅμως ποῦ συμβαίνει τελευταῖα στὴ χώρα μας, καὶ στὶς ἄλλες ἐπίσης χώρες τοῦ εὐρωπαϊκοῦ Νότου, εἶναι ὅτι οἱ ἐξελίξεις ἀχρηστεύουν τὴ μεθοδικὴ σκέψη, σχεδὸν τὴ λοιδοροῦν. Γιὰ παράδειγμα, ἡ ἔννοια τῆς πρόβλεψης, τοῦ συνειδητοῦ ἐλέγχου τῶν καταστάσεων, τὴν ὁποία τίμησε τόσο πολὺ ὁ Διαφωτισμὸς καὶ στὴ συνέχεια ὁ 19ος αἰῶνας, κατάντησε στὶς μέρες μας νὰ μοιάζει μὲ ἓνα διανοητικὸ παιγνίδι συνώνυμο τῆς ματαιοπονίας. Στὴν Ἑλλάδα εἰδικότερα, αὐτὴ ἡ πίεση τῆς πραγματικότητας πάνω στὴ συνείδηση ἦταν ἀνέκαθεν ἀκόμη πιὸ ἰσχυρή. Ζούσαμε πολὺ μέσα στὰ μεταβλητὰ καὶ δὲν προλαβαίναμε νὰ σκεφτοῦμε τὰ ἀμετάβλητα. Μὲ ἄλλα λόγια, ἡ πραγματικότητα ἐμφανιζόταν κατὰ κανόνα μὲ τὴ μορφή μιᾶς πολλαπλότητας ἐν ἐξελίξει ἀπέναντι στὴν ὁποία ἡ διάνοια ἦταν δύσκολο νὰ ἀντιτάξει τίς κατηγορίες της καὶ τὰ ἐξηγητικὰ της σχήματα. Ἡ πολλαπλότητα αὐτὴ ἦταν ἀπόρροια τόσο τῆς γεωμορφολογίας τοῦ ἑλλαδικοῦ χώρου (μὲ τὴ συχνὴ π.χ. ἐναλλαγὴ ὄρεινῶν καὶ πεδινῶν ἐκτάσεων καὶ γενικὰ μὲ τὴν ποικιλία τοῦ τοπίου) ὅσο καὶ τῆς κοινωνικῆς καὶ οἰκονομικῆς φυσιογνωμίας τῆς χώρας στὴν ὁποία πρὶν ἀπὸ τὴν ἀπελευθέρωση τοῦ 1821, ἀλλὰ καὶ μετὰ καὶ μέχρι σήμερα σὲ μεγάλο βαθμὸ, δέσποζε ἡ πολυσχιδῆς ἀπασχόληση μεγάλου μέρους τοῦ πληθυσμοῦ. Εἶναι γνωστὸς οἱ συνθήκες: καλλιεργητὲς τῆς γῆς ἦταν ὑποχρεωμένοι νὰ εἶναι καὶ ἔμποροι, ἔμποροι νὰ εἶναι καὶ βιοτέχνες, ὑπάλληλοι νὰ ἀσκοῦν μεσιτεῖες κάθε λογῆς, καὶ ὅλοι νὰ μετακινοῦνται ἀδιάκοπα ἀνάλογα μὲ τίς συγκυ-

---

* Ὁ Βασίλειος Καραποστόλης εἶναι Καθηγητὴς Πολιτισμοῦ καὶ Ἐπικοινωνίας τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν.

ρίες έτσι πού η βιοποριστική «δραστηριότητα» μάλλον παρά τό «ἐπάγγελμα» νά προσδιορίζουν, κι αὐτό προσωρινά πάλι, τήν κοινωνική τους ταυτότητα. Ἐάν προσθέσουμε σ' αὐτό καί τίς συχνές ἀναστατώσεις λόγω τῶν πολιτικῶν ἐξελίξεων θά ἔχουμε μία εἰκόνα μέσα στήν ὁποία ὁ ἑλλαδικός ἄνθρωπος τό μόνο πού φαίνεται ὅτι μπορεῖ νά κάνει, εἶναι νά ὀχυρώνεται ἀπέναντι στοῦ ἀπρόβλεπτο.

Ἄλλά ἡ εἰκόνα αὐτή δέν εἶναι πολὺ ἀκριβής. Εἶναι βέβαια γεγονός ὅτι ἀπό μίαν ἄποψη ἡ ἀκάματη διαχείριση τῆς ἐπιβίωσής του ἀπορροφᾷ τό μεγαλύτερο μέρος τῆς ἐνέργειας τοῦ πληθυσμοῦ, πράγμα πού ἔδωσε (καί ἀκόμα δίνει) τό δικαίωμα σέ μερικούς μελετητές, ὅπως π.χ. ὁ Σκληρός κατὰ τὸν προηγούμενο αἰῶνα, νά λένε ὅτι αὐτή ἡ χώρα εἶναι ἕνας κόσμος καθηλωμένος στήν πεζότητα καί τὴ μικρότητα τῶν συμφερόντων. Ἀπὸ τὴν ἄλλη πλευρὰ ὅμως εἶναι ἐξίσου ἀδιαμφισβήτητο ὅτι αὐτὸς ὁ περιορισμὸς ἀπὸ ἕνα σημεῖο καί ἔπειτα βιώνεται ἀπὸ τὰ ἄτομα ὡς ἀνυπόφορος. Κάτι σπρώχνει τὸν ἑλλαδικὸ ἄνθρωπο νά δοκιμάσει τίς δυνάμεις του ἔξω ἀπὸ τὸ πεπερασμένο, ἔξω ἀπ' αὐτό πού τοῦ ἐπιβάλλει ἡ συνθήκη τῆς φτώχειας, τῆς ἀνασφάλειας, τῆς αὐτοσυντήρησης. Μποροῦμε νά ἀποδώσουμε αὐτὴ τὴν ἐσωτερικὴ παρόρμηση γιὰ ἔξοδο ἀπὸ τὸ πεπερασμένο σέ μία ἰδέα πού ἔχει σχηματίσει ὁ ἑλλαδικὸς ἄνθρωπος γιὰ τὸν ἑαυτό του πού εἶναι μία ἰδέα σαφῶς ἀνώτερη ἀπ' αὐτὴν πού δικαιολογοῦν τὰ πεπραγμένα του. Πρόκειται λοιπὸν γιὰ ἕνα εἶδος ἰδεοκρατίας ἢ ἰδεοληψίας; Εἶναι ἄραγε βαθύτερο γνῶρισμα τοῦ συλλογικοῦ μας ψυχισμοῦ αὐτὸ πού ἀπαξιωτικά ἐκτοξεύει ὁ ἕνας στὸν ἄλλο, ὅταν τὸν βολεύει, καί τὸ λέμε «ψωροπερηφάνεια» ἢ «πτωχαλαζονεία»;

Ἐδῶ ἔχουμε νά κάνουμε μὲ ἕνα κρᾶμα, χαμηλῆς ποιότητας ὅπωςδήποτε, ἀπὸ θέληση, πραγματικότητα καί φαντασίωση. Ἕνας λαὸς μπορεῖ νά χαρακτηριστεῖ ψωροπερήφανος ὅταν τείνει νά νιώσει περηφάνεια γιὰ κάτι πού δέν τοῦ ἀνήκει ἢ πού δέν τὸ ἀξίζει. Εἶναι, ὡστόσο, δυνατόν, ἐὰν πάρουμε πρὸ σοβαρὰ αὐτὸ τὸ γνῶρισμα, νά δοῦμε καί μία ἄλλη πλευρὰ τοῦ φαινομένου, μία πλευρὰ ὅπου τονίζεται ἡ ἀντίθεση ἀνάμεσα σ' αὐτό «πὸν θέλω νά εἶμαι» καί σ' αὐτό πού ἡ ἀνέχεια καί οἱ ὑποχρεώσεις μου ὀρίζουν πὼς εἶμαι. Μέσα σ' αὐτό τό «θέλω νά εἶμαι» περιέχεται μία δυναμικὴ. Μπορεῖ ἡ δυναμικὴ αὐτὴ νά ἐκφυλιστεῖ, μπορεῖ νά πάρει τὴ μορφή μιᾶς χίμαιρας, μιᾶς αὐταπάτης, ἢ τῆς ἔπαρσης ἑνὸς μικρομέγαλου. Ὅσο ὅμως μέσα στὸν μικρομέγαλο ἐξακολουθοῦν νά παλεύουν μ' ἕναν κάποιον τρόπο τὸ μικρὸ καί τὸ μέγαλο. Καί δέν θά πρέπει νά προεξοφλοῦμε πὼς αὐτὴ ἡ πάλη εἶναι πάντα καταδικασμένη νά καταλήγει σὶς φαιδρότητες ἑνὸς λαοῦ πού καυχίεται χωρὶς λόγο ὥστε νά πιστέψει ὁ ἴδιος πὼς εἶναι αὐτὸ πού ξέρει πὼς δέν θά γίνει ποτέ.

Οί παρατηρήσεις αυτές θα μπορούσαν να είναι χρήσιμες για την αντιμετώπιση του σημερινού προβλήματος. Για την Ελλάδα ή παρούσα κρίση ουσιαστικά είναι μία όξεία δοκιμασία της ιδέας που όπως είπαμε διατηρούσε για τον έαυτό της. Κατά τρόπο απροσδόκητο τα γεγονότα ήρθαν για να άμφισβητήσουν βίαια αυτή τη δίχως έπαρκή τεκμήρια πεποίθηση που έτρεφε τους Έλληνες σύμφωνα με την όποια οί ίδιοι ως υπάρξεις στην ολότητά τους υπερέχουν - και πρέπει να υπερέχουν- των άσχολιών και της δράσης την όποια είναι υποχρεωμένοι καθημερινά να άναλαμβάνουν και να φέρουν εις πέρας. Οί πράξεις και τα όποια έργα τους δέν έξαντλοΰσαν την υπόστασή τους. Την πεποίθηση αυτή την ενίσχυαν τρεις οΰσιαστικά παράγοντες. Άς σημειώσουμε σέ πολύ γενικές γραμμές την επίδρασή τους.

Είμαι πρώτα ό ιστορικό-ψυχολογικός παράγων: ή άποδεδειγμένη άγωνιστικότητα και τα επιτεύγματα των προγόνων άποτελοΰσαν πάντα ένα άπόθεμα που οί επίγονοι τó επικαλοΰνταν στις δύσκολες ώρες ευελπιστώντας ότι θα μεταγγιζόταν άκαριαά σ' αυτούς κάτι άπό εκείνο τó παλιό -και άπείραχτο- μαχητικό όσο και δημιουργικό πνεΰμα. Δεΰτερος είναι ό θρησκευτικός παράγων: έξ όρισμοΰ ή όρθόδοξη πίστη ότι είναι δυνατή ή «θέωσις» των άνθρώπων, ή άπ' ευθείας ένωσή τους με τόν Θεό κατά τρόπο μάλιστα που δέν άναγγέλλεται άπό τα προηγούμενα έργα τους, άποτελεί ένα είδος αντικινήτρου για πράξεις υπερβολικά δεσμευτικές στο σκοπό τους, ένψ την ίδια στιγμή, βέβαια, προστατεύει τόν πιστό άπό τó να ριχθεί μέσα στα πεπερασμένα και τα φθαρτά προκειμένου, με τόν ιδρώτα του και τα δάκρυά του, να «σωθεί». Και ποιός βεβαιώνει ότι άντι να σωθεί δέν θα γίνει στο τέλος δοΰλος τής δουλειάς, ίσως άκόμη κι ένας δοΰλος που δέν μπορεΰ παρά να άγαπάει τó ζυγό του και τα όποια κέρδη του άποφέρει; Τό έρώτημα προφυλάσσει τόν όρθόδοξο, ένψ τόν προτεστάντη τόν άφήνει άκάλυπτο.

Γιά έναν τρίτο λόγο, κοινωνικό αυτή τη φορά, διατηρεΰται ψηλά ή ιδέα του έαυτοΰ: χάρη στη δομική ρευστότητα που επικρατεί στην άγορά εργασίας παρουσιάζονται άπό νωρίς δυνατότητες σέ άτομα άπό άγροτικά και εργατικά στρώματα να άναρριχηθοΰν γρήγορα στις μεσαίες και άνωτερες βαθμίδες τής κοινωνικής κλίμακας. Τους μοχλούς τής άνόδου τους παρέχει ή εκπαίδευση, έξ οΰ και ό ζήλος τής οίκογένειας ό στραμμένος στο σχολείο και τις ευκαιρίες που αυτή προσφέρει. Δέν είναι, ωστόσο, μόνο ή κοινωνική άνοδος που ένδιαφέρει τους εκπαιδευόμενους, είναι ή μέσω των «γραμμάτων» διάνοιξη του όρίζοντα τής αντίληψης και τής συνείδησής τους. Όποιος σπούδασε, θεωρεΰται ότι γνωρίζει καλύτερα άπό τους άπαιδευτους χειρώνακτες ποιά είναι ή θέση του στόν

κόσμο και ήδη μ' αυτό, με τὸ ὅτι διαθέτει κάποια ἐποπτεία πάνω στὰ καθέκα-στα τοῦ βίου, αὐτοτοποθετεῖται στὴ χορεία τῶν πλασμάτων πού τοὺς ἀξίζουν κάποια εἰδικὰ προνόμια. Τὸ κυριώτερο ἀπ' αὐτά, κι ἐδῶ ἐπιστρέφουμε στὸ κυριῶς θέμα μας, εἶναι τὸ νὰ μπορεῖ κάποιος νὰ μὴν εἶναι συνεχῶς ἐξάρτημα τῶν «μηχανισμῶν» τῆς ζωῆς, καὶ εἰδικότερα τῆς οἰκονομίας.

Ἄς γίνουμε πιὸ συγκεκριμένοι. Αὐτὸ πού συντελέστηκε κατὰ τὶς τρεῖς προηγούμενες δεκαετίες στὴ χώρα ἦταν ἡ βαθμιαία ἐνίσχυση τῆς ἐντύπωσης πὼς τὰ «πράγματα» θὰ ἦταν δυνατὸν νὰ ὑποκαταστήσουν ὅποιαδήποτε ἰδέα, ὅποιαδήποτε συλλογικὴ αὐτεπίγνωση. Ἦταν ἓνα παλιὸ ἐλληνικὸ ὄνειρο πού γιὰ λίγο φάνηκε πὼς θὰ γινόταν πραγματικότητα: τὰ ὑλικά ἀντικείμενα νὰ παράγονται κατὰ κάποιον τρόπο ἀπὸ μόνα τους, νὰ προσφέρουν μία αὐτόματη ὑπηρεσία σ' ἓναν πληθυσμὸ πού ἐπὶ αἰῶνες εἶχε καταπονηθεῖ μοχθώντας γιὰ τὸν ἐπιούσιο, ἐπινοώντας λύσεις σὲ ἀπρόοπτα προβλήματα, ἀμυνόμενος ἀπέναντι σὲ μία ἀβεβαιότητα τόσο συχὴ πού νὰ μοιάζει μὲ ἓνα εἶδος πεπρωμένου. Ἡ κατανάλωση ἐμφανίστηκε, ἔτσι, σὰν ἀντι-πεπρωμένο. Ἦταν ἡ τερπνὴ κατάληξη, τὸ ἀποτέλεσμα πού δὲν θύμιζε τὶς αἰτίες του. Ὅλα αὐτὰ ἀνατράπηκαν μέσα σὲ δύο χρόνια. Ἡ κρίση ἀπέδειξε μὲ τὸν τρόπο τῆς πὼς ποτὲ κανεῖς, εἴτε ἄτομο εἴτε κράτος, δὲν μπορεῖ νὰ ἐπαναπαύεται σὲ αὐτοματισμοὺς πού τίθενται σὲ κίνηση ὑπὲρ τῆς εὐημερίας του καὶ πολὺ λιγότερο ὑπὲρ τῆς κοινωνικῆς δικαιοσύνης. Ὅποτε τίθεται καὶ πάλι τὸ ζήτημα τῆς σχέσης ἀνάμεσα στὸ ἰδεατὸ καὶ τὸ πραγματικὸ. Τὸ πραγματικὸ δὲν γίνεται νὰ τὸ πολεμήσεις ἀποκλειστικά μ' ἓνα ἄλλο πραγματικὸ, μὲ μία ἄλλη ἐκδοχὴ του: δηλαδὴ μὲ μία διαφορετικὴ οἰκονομικὴ πολιτικὴ, μὲ μεταρρυθμιστικὰ μέτρα κ.τ.λ. Γιὰ νὰ ἀντιμετωπιστεῖ τὸ πραγματικὸ ὅταν ἐπιτίθεται, εἶναι ἀνάγκη νὰ καταφύγει ὁ δοκιμαζόμενος στὸ ἰδεατὸ. Αὐτὸ κάποιοι φιλόσοφοι καὶ ψυχολόγοι τὸ ἀποκάλεσαν «ἀποπραγμάτωση», ἄλλοι «ἐξιδανίκευση». Ὅπως καὶ νὰ τὸ δοῦμε πάντως, εἶναι μία διαδικασί-α ζωικῆς σημασίας μέσα ἀπὸ τὴν ὁποία οἱ ἀνθρώπινες κοινότητες ἀπαντοῦν στὰ προβλήματα πού ἀφοροῦν τὴν ἴδια τους τὴν ὑπαρξή.

Σ' αὐτὴ τὴ θέση βρίσκεται καὶ ἡ χώρα μας σήμερα. Εἶναι ὑποχρεωμένη νὰ καταφύγει σὲ μία κεντρικὴ καὶ ἐνεργὸ ἰδέα πού θὰ τῆς ἐπιτρέψει νὰ ὀργανώ-σει τὴν ἀμυνά της καὶ νὰ ἐτοιμάσει στὸ μέλλον της. Τὰ ἱστορικὰ προηγούμενα μᾶς δείχνουν ὅτι σὲ ἀνάλογες περιστάσεις τὸ ἰδεατὸ γιὰ τὸν ἐλληνικὸ λαὸ δὲν πῆρε τὴν μορφή ἐνὸς κράτους πού πρέπει νὰ ἀνορθωθεῖ, ἀλλὰ μᾶς πατρίδας πού τῆς ἀξίζουν θυσίες. Ἡ θέληση μάλιστα γιὰ ὑπεράσπιση τῆς πατρίδας ἐκδη-λώθηκε -ὅπως τὸ 1940- ὡς ἐξιλέωση τοῦ λαοῦ καὶ τῆς ἡγεσίας του ἀπέναντι στὰ ἴδια του τὰ διχαστικὰ πάθη πού εἶχαν ὀδηγήσει σὲ καταστροφές. Ἡ ἀγωνι-

στική θέληση που έκπρορεύτηκε απ' αυτή την ιδεατή πηγή στερέωσε την αυτοκατάφαση των Ελλήνων τη στιγμή που φαινόταν ότι θα κατέρρεε. Δεν έχουμε το περιθώριο εδώ να προσδιορίσουμε περισσότερο αυτό το βίωμα έσωτερικής αντιστάθμισης και της ενέργειας τις οποίες υπαγορεύει. Άρκει να πούμε ότι μία τέτοια ενεργοποίηση ιδεατής μορφής όσο αναγκαία είναι σήμερα, άλλο τόσο δύσκολη παρουσιάζεται. Κι αυτό διότι εδώ και καιρό η έννοια της κοινωνίας έπεσκίασε την έννοια του κοινού βίου και του ριζώματός της στον συλλογικό ψυχισμό. Δεν είναι εύκολο να συνεγερθεί μεγάλος αριθμός πολιτών από το γεγονός ότι η κοινωνία κινδυνεύει, ότι κλονίζονται ή συνοχή της, οι θεσμοί της, ή τάξη της, ενώ αντίθετα, θα μπορούσαν να κινητοποιηθούν και να συνενωθούν άσυγκρίτως περισσότεροι απέναντι στο άπειλητικό ένδεχόμενο να τους αφαιρεθούν αυτά που αποτελούν τον πυρήνα της συλλογικής τους ύπόστασης: το έδαφος τους δηλαδή και η δυνατότητα κυριαρχίας. Το λαϊκό σώμα δεν το ενδιαφέρει τόσο το να λειτουργεί, όσο το να υπάρχει. Η πολιτική πράξη στην Ελλάδα είναι κατά βάση ύπαρξιακή, όχι λειτουργική.

Άλλά στο σημείο αυτό έμφανίζεται μία νέα δυσκολία. Γιατί μπορεί μόνον η απειλούμενη πατρίδα να παρουσιάζεται ως πιά «αίσθητή» όντότητα από την κοινωνία που έξ όρισμού άνηκει σέ μία σφαίρα αφαιρέσεων, αλλά τά άντιληπτικά όργανα που συλλαμβάνουν τό αίσθητό τείνουν παραδόξως να λειτουργούν έπιλεκτικά: άλλες όψεις του κοινού βίου τις βλέπουν κι άλλες τις παραβλέπουν. Τό πρόβλημα έγκειται στο ότι η έννοια: πατρίδα όταν μεταφραστεί σέ συγκεκριμένες άνθρώπινες μορφές, σέ λίγο ή πολύ άναγνωρίσιμες χειρονομίες, στάσεις και φερσίματα, είναι πιθανό να άπωθήσει ή πάντως να ψυχράνει τό αρχικό αίσθημα προσφορās προς τό σύνολο που μπορεί να γεννηθεί σ' ένα άτομο. Λόγω συνεχούς συγχρωτισμού, τριβών και προστριβών, τά άτομα είναι πολύ φθαρμένα στις μεταξύ τους σχέσεις για να μπορέσουν να δεχτούν ότι είναι έφικτή μία άλλου τύπου συνένωσή τους μέσα στην όποια τά πάθη θα άμβλύνονταν, οι δυστροπίες θα παραμερίζονταν, με δύο λόγια, ή οικεία και έν πολλοίς άρνητική άνθρωπολογική «ούσία» στην όποια όλοι μετέχουν θα μετατρεπόταν σ' ένα «γίγνεσθαι» εύρηγετικό για όλους. Όταν έμφανίζονται στον δημόσιο χώρο οι ζωντανοί άνθρωποι συνήθως διαχέεται ή άνησυχία, ή έπιφύλαξη, κάποτε και ή άποστροφή. Είναι ένδεικτικό αυτό που σημείωνε στο Ημερολόγιό του ό Ίων Δραγούμης. Όμολογούσε ότι άν και πολύ έπιθυμεί να έργαστεί για την Ελλάδα, ή έπαφή με τους συμπολίτες του του προκαλεί συχνά ένα είδος άηδίας. Άν βρεθεί κανείς σ' αυτή την αντίφαση μία φορά, είναι πολύ πιθανό ότι θα βρίσκεται συνεχώς. Για να ξεφύγει και να προχωρήσει πρέπει να

μισοκλείνει τὰ μάτια, νὰ ὀπλίζεται μὲ κάποια ἀπαραίτητη ἐθελουφλία πού θὰ τοῦ ἐπιτρέψει νὰ διακρίνει τὸ κεντρικὸ καὶ τὸ ἐπείγον καὶ νὰ πλησιάσει τοὺς ἄλλους γιὰ νὰ ἐπικυρώσει μαζί τους μία ὀρισμένη συγγένεια πέρα ἀπὸ τις διαφορὲς στὸ ἐπίπεδο τῆς ιδιοκτησίας, τῆς ἐξουσίας ἢ τῆς προσωπικῆς ἰσχύος, μία συγγένεια πού ἔχει μόνο τὴν ἐγγύηση τοῦ περασμένου χρόνου. Δὲν ἀποκλείεται τότε παρὰ τις δυσκολίες πού ἀφοροῦν τὴν ὁμόνοια τῶν συμπολιτῶν, νὰ ἐπιτευχθεῖ μία *ὁμοθυμία*, αὐτὴ πού καὶ ἄλλοτε ἀπέδωσε καρπούς.

Ἄλλη προοπτικὴ δὲν διαφαίνεται. Χρειάζεται μία νέα προσφυγὴ στὴν πρωτογενῆ, τὴ ριζικὴ ἔννοια τοῦ συνανήκειν καὶ μία νέα ἐπεξεργασία του πού δὲν θὰ ἔχει σχέση μὲ φυλετικούς καθορισμούς, καὶ θὰ ἀφορᾷ στὶς σημερινὲς συνθήκες τὸ αἶσθημα τῆς κοινῆς μοίρας καὶ τὴν ἐπιδίωξη τοῦ γενικοῦ συμφέροντος. Τὸ ποιὸ θὰ εἶναι αὐτὸ τὸ γενικὸ συμφέρον μποροῦμε νὰ τὸ συζητήσουμε. Πάντως δὲν μπορεῖ νὰ εἶναι τόσο πενιχρὸ ὅσο εἶναι ἡ περιβόητη «ανάπτυξη», ὅπως τὴν προσδιορίζουν οἱ συνηθισμένοι δείκτες ἀποδοτικότητας. Εἶναι τέτοιες οἱ περιστάσεις ὥστε πρῶτα πρέπει νὰ ἀποφασίσουμε στὸ ἐρώτημα πόσο ἐλεύθεροι θέλουμε νὰ εἶμαστε, καὶ μετὰ νὰ προχωρήσουμε στὴν ἀπόφαση γιὰ τὸ τί εἶδους ἀνάπτυξη θέλουμε. Στὴν ἱστορικὴ πλάστιγγα γιὰ μία ἀκόμη φορὰ τὸ ψωμί ξαναζυγίζεται μὲ τὴν ἐλευθερία. Ἄς θυμηθοῦμε ἐδῶ τὸν Ρουσσῶ. Ἡ διαβεβαίωσή του ὅτι κάθε ἄνθρωπος ἀπὸ τὴ φύση ἔχει δικαίωμα σὲ ὅ,τι ἔχει ἀνάγκη, μετατρέπεται σὲ μᾶς σὲ δύο ἐρωτήματα: πρῶτο, πόση ἀνάγκη ἔχουμε πραγματικὰ γιὰ ἐλευθερία καὶ πόσο μέρος της θὰ δεχόμεσταν νὰ ἐκχωρήσουμε γιὰ νὰ ἔχουμε περισσότερὸ ψωμί; Καὶ δεῦτερο: κατὰ πόσον ἀπὸ ἓνα δικαίωμα πού πιστεύουμε ὅτι ἔχουμε θὰ μποροῦσε νὰ προκύψει καὶ μία ἀξίωση πολιτικὰ ἀξιόμαχη; Ἡ ἀπάντηση δὲν ἔχει ἀκόμη δοθεῖ.